

developed for preventing children's aggression of primary school age with speech impairment. The problem is analysed in national and foreign psycho-pedagogical literature, actuality is found out in correctional pedagogy and special psychology. The evaluation criteria and level of aggression are found in junior schoolchildren with normal psychophysical development and with speech impairment. Psycho-pedagogical conditions and educational-preventive methods are developed for preventing children's aggression of primary school age with speech impairment.

Keywords: aggression, aggressive state, aggressiveness, aggressive behaviour, kinds and subspecies of aggression, psycho-pedagogical conditions, educational-preventive methods, junior schoolchildren with speech impairment.

Стаття надійшла до редакції 31.10.2014 р.

Статтю прийнято до друку 10.11.2014 р.

Рецензент: д. психол. н., проф. Шинкарук А.І.

УДК 376.36

ПСИХОЛІНГВІСТИЧНИЙ ПІДХІД ДО ВИВЧЕННЯ МЕХАНІЗМУ ЗАГАЛЬНОГО НЕДОРОЗВИНЕННЯ МОВЛЕННЯ

Бондаренко Н.А.

Розвиток дитини як особистості багато в чому залежить від рівня оволодіння рідною мовою. Дошкільники з тяжкими порушеннями мовлення виявляються безпорадними у багатьох ситуаціях, які вимагають виявлення самостійної мовленнєвої активності і творчого перетворення засвоєних конструкцій. Уявлення про психолінгвістичну структуру мовленнєвої діяльності дітей із нормальним (Дж.Брунер, О.Леонтьєв, Д.Слобін, О.Шахнарович, Н.Юрьєва та ін.) та аномальним розвитком (Е.Данілавичуте, І.Марченко, Ю.Коломієць, Є.Соботович, В.Тищенко, Л.Трофименко та ін.) дають змогу підійти до розуміння тих механізмів, що зумовлюють труднощі становлення та перебігу функції мовлення.

З погляду психолінгвістів мовлення визначається як діяльність, яка включена в загальну систему людської діяльності. Мовленнєва діяльність має психофізіологічну природу. Це робота людського організму і насамперед мозку, спрямована на використання засвоєної мови з метою комунікації.

Відповідно до теорії мови, мовлення і мовленнєвої діяльності, що має відображення у вченнях дослідників різних спеціальностей – психолінгвістів, психологів, лінгвістів, нейропсихологів – Л. Виготського, О.Леонтьєва, М. Жинкіна, О. Лурія, Л. Чистович, Т. Ушакової та інших, мовлення займає центральне місце в процесі психічного розвитку, а розвиток мовлення внутрішньо пов'язаний із розвитком мислення і розвитком свідомості в цілому.

На думку С. Рубінштейна, проблема мовлення - це насамперед проблема спілкування мовленнєвими засобами і проблема мислення у процесі оволодіння мовою. Мовлення – це діяльність спілкування (висловлювання, діяння, повідомлення) за допомогою мови, мовлення – це мова в дії. [7].

Проблему взаємозв'язку мислення і мовлення описав у своїх працях академік Г.Костюк. Він довів, що мислення та мовлення перебувають у складних взаємовідносинах, яких одне є необхідною умовою розвитку іншого. З одного боку, мовлення - зовнішня оболонка, в яку втілюється думка, з другого, думка формується за допомогою мовлення, тобто мовлення є засобом формування думки [3, с.27].

Мовленнєва діяльність включає в себе сукупність складних дій, операцій, умінь, навичок, які формуються поступово і забезпечують засвоєння мови та її використання з метою спілкування.

Виділяють два рівні оволодіння дитиною мовною дійсністю (Л.Виготський, О.Леонтьєв, О.Лурія): рівень практичного оволодіння мовленням і усвідомленого ставлення до мовленнєвої дійсності. На практичному рівні дитина оволодіває мовленням без чіткого усвідомлення загальних закономірностей, яким підкоряється ця діяльність, і своїх операціях з ним. На другому рівні у результаті довільних дій усвідомлюється символічне відношення між мовним знаком і значенням та формується функціональне використання цих знаків. Л.Виготський зазначав, лише в процесі спеціального навчання мовлення стає для дитини предметом усвідомленого і довільного відношення.

Механізм оволодіння дитиною мовою та мовленням на практичному рівні має своє відображення у працях А.Богущ, Л.Виготського, О.Гвоздева, О.Леонтьєва, Ф.Соссюр, К.Ушинського, О.Шахнаровича та інших.

Вперше розмежування понять мови і мовлення в лінгвістичну науку ввів швейцарський вчений Фердинанд де Соссюр: «розділяючи мову і мовлення, ми тим самим відокремлюємо соціальне від індивідуального».

У роботах О.Леонтьєва дана психологічна характеристика мовної діяльності. Він виділяє «мовну здібність» (відображення системи мови в свідомості мовця), «мовний процес» (реалізація мовної здібності), «мовний стандарт» (мова як система) [4]

У процесі засвоєння мови дитина на основі готових форм, що запозичила з мовлення дорослих, пошуку

зв'язків, відношень між елементами мови, правил будує власні висловлювання. В поняття знання мови входить не лише утримання в пам'яті одиниць мови, які вивчаються (слів, їх значущих частин, форм слів, синтаксичних структур), але й усвідомлення норм використання їх, тобто уміння користуватися одиницями мови під час сприйняття мовлення і під час його породження.

К.Ушинський говорив про «тонке чуття мови», що допомагає маленькій дитині, яка не знає правил, не знає мовних законів, практично інтуїтивно на чуттєвому рівні засвоювати норму рідної мови. «...Мимоволі дивуєтесь почуттю, - писав автор, - з якими вона підмітила надзвичайно тонку різницю між двома словами .. дитина, почувши нове для неї слово, починає здебільшого відмінювати його і сполучати з іншими словами цілком правильно; чи могло б це бути, якби дитина, засвоюючи рідну мову, не засвоювала частини тієї творчої сили, яка дала народові змогу створити мову?» [9]

За спостереженнями О.Гвоздєва чуття мови з'являється досить рано (вже в два роки) і з віком набуває чіткішої диференціації.

Чуття мови – це сукупність відчуттів, які безпосередньо відображають зв'язки і відношення, характерні для мови як складної об'єктивної системи засобів взаємного спілкування людей. При практичному володінні мовою ці зв'язки і відношення не усвідомлюються. Вони засвоюються інтуїтивно, на чуттєвому рівні. Б.Беляєв відмічає, що чуття мови розгалужується в декількох напрямках: семантичне чуття (неусвідомлене засвоєння значення слів), граматичне (неусвідомлене узагальнення граматичних правил та законів), лексичне (чуття словника), фонетичне (чуття схожого й відмінного в звуках і звукових комплексах), артикуляційне чуття тощо. Отже, чуття мови – це вміння користуватися мовними засобами у відповідності з мовною ситуацією (нормами мови) без звернення до знань про мову [1].

Відображення системи мови у свідомості того, хто говорить, з точки зору психології (Л. Виготський, О.Леонтьєв), розглядають як мовні здібності.

О. Леонтьєв розглядає мовну здібність як механізм мовної діяльності. Мовна діяльність має таку ж структуру, як будь яка інша діяльність. Мовна дія, як і будь яка інша дія, передбачає постановку мети, планування, реалізацію плану, зіставлення мети і результату, тобто є, за автором, «різновидністю інтелектуального акта». Мовний акт включає два взаємообумовлених процеси – говоріння і слухання.

Мовна здібність, за О. Шахнаровичем, - це набір неусвідомлених знань про мову, правила дії з матеріалом мови, яка дає можливість створювати висловлювання.

А. Богуш визначає мовну здібність як соціальне явище, що формується у процесі спілкування, та сукупність мовленнєвих навичок і вмінь на ґрунті вроджених структур.

Мовленнєва навичка, за О.Леонтьєвим, це мовленнєва операція, що характеризується певними параметрами: неусвідомленість, повна автоматичність, відповідність нормі мови, нормальний темп виконання, стійкість.

Мовленнєві навички – навички оформлення мовних явищ – включають: зовнішнє оформлення - вимову, поділ фраз, інтонування та внутрішнє – вибір відмінку, роду, числа.

За визначенням А.Богуш, мовленнєві вмінь – це мовна здібність, що стає можливою в результаті сформованості мовленнєвих навичок.

Розрізняють чотири види мовленнєвих умінь: уміння говорити, тобто викладати свої думки в усному мовленні; уміння розуміти мовлення в його звуковому оформленні; уміння викладати свої думки в писемному мовленні; уміння читати, тобто розуміти мовлення в його графічному зображенні [6].

Отже, розвивати мовну здібність дитини – це означає розвивати у неї комунікативно-мовленнєві уміння і навички.

Умовами становлення мовної здібності є: формування навичок оволодіння мовою в її комунікативній функції; розвиток пізнавальної активності дітей і формування системи орієнтовних предметних і мовних дій; формування різних структурних рівнів системи мови (фонетичного, лексичного, граматичного).

Патологію мовлення О. Леонтьєв визначає як порушення мовленнєвої діяльності, обумовлену несформованістю, або розладом психофізичних механізмів, «які забезпечують засвоєння, вироблення і відтворення мовних знаків членом мовленнєвого колективу» [4].

У психолінгвістиці те, що досить широко визначається як патологія мовлення, конкретизовано і позначено як порушення мовної здібності.

У дослідженнях Є. Вінарської, О. Грбової, Л. Єфіменкової, Н. Мікляєвої, Є. Соботович, Л. Соловйової, С.Шаховської, М. Шеремет, у якості основного дефекту у дітей із ЗНМ виділяють недостатність мовної здібності. Автори відмічають, що у даній категорії дітей виявляються порушеними самі задатки до розвитку мовної здібності.

Фізіологічною основою чуття мови є складна система нервових зв'язків, утворення динамічного стереотипу в результаті аналітико-синтетичної діяльності кори головного мозку (І.Павлов). Дією динамічного

стереотипу пояснюється засвоєння системи мови за умови формування орієнтовної схеми оперування з мовленнєвим матеріалом.

О. Лурія вказував на те, що основні способи орієнтування у мовному матеріалі засвоюються у процесі предметної діяльності з приводу спілкування дорослого і дитини до 3-х років. До них відносять: орієнтування за наслідуванням мовленнєвим і предметним діям дорослого (орієнтування на ситуацію взаємодії); орієнтування на зразок дій дорослого; орієнтування на мовленнєвий стереотип; орієнтування за аналогією; орієнтування на «чуття мови».

Дослідження засвідчують (Є.Вінарська, О.Грібова, Л.Єфіменкова, Н.Мікляєва, Є.Соботович, Л.Соловійова, В.Тарасун, Л.Трофименко, С.Шаховська, М.Шеремет, В.Юртайкін), у дітей із тяжкою мовленнєвою патологією прослідковуються порушення орієнтовної діяльності у мовному матеріалі з самого раннього дитинства.

Так Н.Мікляєва наголошувала на тому, що у дітей із ЗНМ нейрофізіологічні механізми не забезпечують необхідну основу для розгортання адекватних способів орієнтування у мовному матеріалі. Внаслідок цього у однакові вікові періоди у дітей із нормальним і порушеним мовленнєвим розвитком на розвиток мовної здібності здійснюють вплив різні установки на орієнтування у мовному матеріалі. Процеси інтеграції орієнтовних дій у мовному матеріалі здібності у дітей із ЗНМ починаються пізніше, ніж у дітей, що розвиваються нормально, і тривають довше.

З погляду розкриття психолінгвістичних аспектів загального недорозвинення мовлення, автори визначають характерні прояви порушень мовної здібності у дітей даної категорії. А саме.

А.Маркова зазначає, що у дітей із тяжкими порушеннями мовлення відсутні такі великі можливості як значний словник, «чуття мови», які в умовах нормального розвитку можуть компенсувати недоліки у засвоєнні мови.

Б.Гріншпун у ході досліджень визначив, що система мови у дітей із ЗНМ не формується, «тому алаліки в процесі свого розвитку переходять із одного рівня недорозвинення мовлення на інший, залишаючись немовленнєвими (або тими, хто погано говорить) дітьми» [2].

Б.Гріншпун, Н.Жукова, Р.Левіна наголошували на те, що наслідком порушення мовної здібності у дітей із ЗНМ є зниження мовленнєвої активності; Т.Візель, Р.Левіна, А.Маркова відмічали зниження уваги до мовленнєвого оточення і недостатньо активній спостережливості; Г.Гуровець, В.Лубовський, Н.Трауготт звертали увагу на уповільненість вироблення і патологічну інертність мовленнєвих стереотипів, погану переключеність або, навпаки, швидке згасання тих відбитків, що виникли у пам'яті.

За дослідженнями Н.Жукової, О.Мастюкової, Т.Філічевої як наслідок порушень мовної здібності у дітей із ЗНМ виникають труднощі актуалізації навіть добре знайомих слів; О.Грибова, Б.Гріншпун, Н.Трауготт наголошували про неможливість здійснення перенесення засвоєної граматичної форми на інші слова.

В.Воробйова, Є.Соботович визначали, що для дітей із ЗНМ характерні порушення програмування висловлювання, несформованість динамічного стереотипу.

За дослідженнями Л.Єфіменкової, В.Юртайкіна зниження мовної здібності відображується на недостатності здібності до моделювання, заміщенню і символізації.

Отже, аналіз наукових джерел, щодо розглядання проблеми загального недорозвинення мовлення у дітей дошкільного віку з психолінгвістичних позицій, вказує на необхідність формування системи орієнтовних дій у комунікативній ситуації, предметній діяльності і мовних явищах під час комплексної корекційно-логопедичної роботи.

Література

- 1. Богуш А.М.**, Орланова Н.П., Зеленко Н.І., Лихолетова В.К. Методика розвитку рідної мови і ознайомлення з навколишнім у дошкільному закладі / А.М. Богуш, Н.П. Орланова, Н.І. Зеленко, В.К. Лихолетова / [За ред. Богуш А.М.]. – К.:Вища школа, 1992.–410с.
- 2. Гріншпун Б.М.** О принципах логопедической работы на начальных этапах формирования речи у моторных алаликов / Б.М. Гріншпун // Хрестоматия по логопедии: Учеб. Пособие для студ.высш. и сред.пед.учеб.завед.:В 2т.Т.2/ Под ред. Л.С. Волковой, В.И. Селиверсова. – М.:Владос, 1997.
- 3. Костюк Г.С.** Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Г.С. Костюк / Під ред. Л.М. Проколієнко. - К.: Радянська школа, 1989. - 608с.
- 4. Леонтьев А.А.** Слово о речевой деятельности /А.А. Леонтьев -М.,1965.
- 5. Логопедія: підручник** / [За ред. М.К. Шеремет].– К.: Видавничий дім «Слово», 2013. – 672с.
- 6. Марченко І.С.** Спеціальна методика початкового навчання української мови: навч.пос.для студ ВПНЗ / [Інна Сергіївна Марченко].- 1-видання. – К.:Видавничий дім «Слово», 2010. – 282с.
- 7. Рубинштейн С.Л.** Основы общей психологии / С.Л. Рубинштейн: В 2т. - М.: Педагогика, 1986. –Т.1. – С.443.
- 8. Соботович Є.** Психолінгвістична періодизація мовленнєвого розвитку дітей дошкільного віку /Є. Соботович // Теорія і практика сучасної логопедії: Збірник наукових праць: Вип. 1. – К.: Актуальна освіта, 2004. – С. 7-35.
- 9. Ушинський К.Д.** Рідне слово / К.Д. Ушинський //Вибр. пед.твори: У 2 т.- К., 1983. – Т.1. – 124с.
- 10. Шахнарович А.М.**, Юрьева Н.М. Психолінгвістичкий аналіз семантики и грамматики на материале онтогенеза речи / А.М. Шахнарович, Н.М. Юрьева - М.: Наука, 1990. - 168 с.

References

1. **Bogysch A.M.**, Orlanova N.P., Zelenko N.I., Liholetova V.K. Metodyka rozvytku ridnoyi movi i oznaiomlennya z nabkolishnim u doshkilnomu zakladi /A.M. Bogysch, N.P. Orlanova, N.I. Zelenko, V.K. Liholetova / [Za red. Bogysch A.M.]. – K.:Vysha shkola,1992. – 410s.
2. **Hgrinchpun B.M.** O printsipakh logopedicheskoy raboty na nachalnikh etapakh formirivaniya rechi motornikh alalikov/ B.M. Hgrinchpun//Khrestomatiya po logopedii: Ucheb. Posobiye dlya stud.vish. i sred. ped. usheb. zaved.:V 2t, Vol.2/ [Pod red. L.S. Volkovoy, V.I. Seliversova]. – M.: Vldos, 1997.
3. **Kostyuk G.S.** Navchalno-vihovniy proches i psihicniy rosvitok osobistosti / Pid red.L.M. Prokoliyenko. K.: Radyanska shkola, 1989. -608 s.
4. **Leontiev A.A.** Slovo o rechevoi deiatelnosti / A.A. Leontiev – M., 1965
5. **Logopediya:** Pidruchnik / [Za red.. M.K. Sheremet]. – K.:Vydavnychiy dim "Slovo", 2013. - 672s.
6. **Marchenko I.S.** Specialna metodyka pochatkovogo navchania ukrainkoï movy: navch.posib.dlia stud.VNPZ/ [I.S. Marchenko]. - 1-vyd. – K.: Vydavnychiy dim "Slovo", 2010. – 282s.
7. **Rubinshtein S.L.** Osnovi obshchey psikhologiy / S.L. Rubinshtein. - M.: Uchpedgiz, 1945. - 502s.
8. **Sobotovich E.** Psikhologingvistichna periodyzachiya movlennivogo rozvitky ditey doshkilnogo viku / E. Sobotovich // Teoriya i praktika suchasnoy logopediyi: Zbirnyk naukovikh prats: Vyp. 1.- K.: Aktualna osvita, 2004. – S. 7 - 35.
9. **Shakhnarovych A.M.**, Yurieva N.M. Psikhologingvisticheskiy analiz semantiki i hgramatiki na materiale ontogeneza rechi / A.M. Shakhnarovych, N.M. Yurieva. –M.: Nauka, 1990 - 168s.
10. **Ushinskiy K.D.** Ridne slovo / K.D. Ushinskiy // Vybr. Ped. .tvory: U 2 t. – K., 1983.- T.1. - S.124

Бондаренко Н.А. Психолінгвістичний підхід до вивчення механізму загального недорозвинення мовлення.

У статті, на базі аналізу наукових джерел, означені особливості механізму формування усного зв'язного мовлення у дітей з ТПМ (тяжкі порушення мовлення) з психолінгвістичних позицій, за якими поняття «патологія мовлення» конкретизовано і позначено як порушення мовної здібності. Зазначено розуміння мовної здібності відповідно до психологічних та лінгвістичних поглядів; умови становлення мовної здібності (формування навичок оволодіння мовою в її комунікативній функції; розвиток пізнавальної активності дітей і формування системи орієнтовних предметних і мовних дій; формування різних структурних рівнів системи мови (фонетичного, лексичного, граматичного). З погляду розкриття психолінгвістичних аспектів загального недорозвинення мовлення, згідно досліджень Є. Вінарської, О. Гривої, Л.Єфіменкової, Н. Мікляєвої, Є. Собонович, Л. Соловійової, С. Шаховської, М. Шеремет та ін., визначені характерні прояви порушень мовної здібності у дітей із загальним недорозвиненням мовлення. Визначено поняття «чуття мови». За дослідженнями А.Маркової зазначено, що у дітей із тяжкими порушеннями мовлення «чуття мови» відсутнє, цей факт сприяє виникненню недоліків у засвоєнні мови.

Ключові слова: мовна здібність, мовленнєва навичка, мовленнєве уміння, чуття мови.

Бондаренко Н.А. Психолінгвістическіе аспекты изучения механизма общего недоразвития речи.

В статье, на базе анализа научной литературы, определены аспекты формирования связной устной речи у детей с тяжелыми речевыми расстройствами согласно психолінгвістическіе позиции. В психолінгвістическіе понятие «патология речи» конкретизировано и определено как нарушение «мовної здібності». В статье раскрыто понятие «мовна здібність» с точки зрения психологов и лингвистов; условия ее формирования (а именно, формирование навыков овладения речью в ее коммуникативной функции; развитие познавательной активности детей и формирование системы ориентированных предметных и языковых действий; формирование различных структурных уровней речевой системы (фонетического, лексического, грамматического). С позиции психолінгвістическіе аспектов общего недоразвития речи, согласно исследованиям Е.Винарской, О.Гривовой, Л.Ефименковой, Н.Микляевой, Е.Собонович, С.Шаховской, М.Шеремет и других, определены характерные проявления нарушений «мовної здібності» у детей данной категории. Раскрыто понятие «чуття мови». А.Маркова утверждает, что у детей с тяжелыми нарушениями речи данный феномен отсутствует, что способствует возникновению недостатков в процессе становления речи.

Ключевые слова: «мовна здібність», речевые навыки, речевые умения, «чуття мови».

Bondarenko N.A. The psycholinguistic positions to the study of the mechanisms of general underdevelopment of speech

In the article according to the basic analysis of scientific resources are defined the peculiarities of mechanism of forming the verbal coherent speech of children with difficult violation of speech from psycholinguistic positions, regarded to definition "pathology of speech" is concretized and denoted as violation of speech ability. Determined comprehension of speech ability according to psychological and linguistic opinions; the conditions of forming the language ability (forming of speech acquirement skills in their communicative function, developing of children's learning activity and the forming of subject and speech action system; formation of different structural levels of language system (phonetic, lexical, grammatical). Regarding to psycholinguistic aspects of general underdevelopment of speech, according to researches of Vinarska L., Gribova O., Efimenkova L., Sobotovich E., Shahovska S., Sheremet M. is determined the characteristic demonstration of violation in speech ability of older preschoolers with general underdevelopment of speech. In accordance with Marcova A. researches is determined that children with hard violation of speech have no listening speech abilities, and it has an influence on arising the disadvantages in speech acquirement.

Keywords: speech faculty, speech skill, speech ability, sensitivity of language.

Стаття надійшла до редакції 30.10.2014 р.

Стаття прийнята до друку 11.11.2014 р.

Рецензент: д. п. н., проф. Шеремет М.К.